

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 39 (2018)

Δελτίον ΧΑΕ 39 (2018), Περίοδος Δ'. Αφιέρωμα στη μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα

Νεότερα για τον ναό του Αϊ Στράτηγου (Ταξιάρχη) παρά την Καστανιά της Μεσσηνιακής Μάνης

Μιχάλης ΚΑΠΠΑΣ (Michalis KAPPAS)

doi: [10.12681/dchae.18491](https://doi.org/10.12681/dchae.18491)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΠΠΑΣ (Michalis KAPPAS) Μ. (2018). Νεότερα για τον ναό του Αϊ Στράτηγου (Ταξιάρχη) παρά την Καστανιά της Μεσσηνιακής Μάνης. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 39, 207–224.
<https://doi.org/10.12681/dchae.18491>

ΝΕΟΤΕΡΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΝΑΟ ΤΟΥ ΑΪ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ (ΤΑΞΙΑΡΧΗ) ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΚΑΣΤΑΝΙΑ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΗΣ ΜΑΝΗΣ

Ο ναός του Αι Στράτηγου Καστάνιας είχε χαρακτηριστεί παλαιότερα ως σταυροεπίστεγος της Α1 παραλλαγής, ενώ γινόταν αποδεκτή η χρονολόγησή του εντός του 13ου αιώνα. Κατά τις πρόσφατες εργασίες αποκατάστασης, ωστόσο, αποκαλύφθηκαν νέα στοιχεία που υποδεικνύουν ότι ο ναός διέθετε αρχικά τρούλο. Κτητορική επιγραφή που εντοπίστηκε και καθαρίστηκε στη νότια στοά, αναχρονολογεί το μνημείο λίγο πριν το 1194, έτος εκτέλεσης των τοιχογραφιών, από τις οποίες εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η παράσταση ανθρωπόμορφης αγίας Τριάδας. Ο εξεταζόμενος ναός συνιστά, ως εκ τούτου, ένα από τα αρχαιότερα παραδείγματα ανάλογων πειραματισμών στη βυζαντινή ναοδομία, που θα γνωρίσουν ευρύτερη διάδοση κατά την επόμενη εκατονταετία.

Λέξεις κλειδιά

12ος αιώνας, βυζαντινή αρχιτεκτονική, ναοί σταυροεπίστεγοι με τρούλο, ναοί σταυροειδείς εγγεγραμμένοι με άνισα πλάτη κεραιών, στοά, ψευδοπαράθυρο, δίβηλο άνοιγμα, τρούλος, εικονογραφία, ανθρωπόμορφη αγία Τριάδα, Καστάνια, Μάνη, ναός του Αι Στράτηγου ή του Ταξιάρχη Καστάνιας.

Ο ναός του Αι Στράτηγου ή Ταξιάρχη βρίσκεται σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου έξω από την Καστάνια της μεσσηνιακής Μάνης¹, στη θέση Νιόκαστρο, στα

The Ai-Stratigos church near Kastania was initially identified as a cross-vaulted building of the A1 variant dating to the thirteenth century. However, the recent restoration project brought to light new evidence indicating that the church was domed. The dedicatory inscription, which was discovered at the south portico, provides a dating right before the year 1194, i.e. the time when the mural decoration was completed. Among the wall-paintings, the representation of the anthropomorphic Holy Trinity is extremely interesting. The church under discussion is one of the earliest examples of specific experimentations in architectural design that would become more common during the next century.

Keywords

12th century; Byzantine architecture; domed cross-vaulted church; cross-in-square with unequal cross arms church; portico, false window; dibelon; dome; iconography; anthropomorphic Holy Trinity; Mani; Kastania; the Ai-Stratigos or Taxiarchis church near Kastania.

νοτιοδυτικά του σύγχρονου δρόμου που οδηγεί προς Σαϊδόνα και Εξωχώρι². Υψώνεται σε πλαγιά μικρού

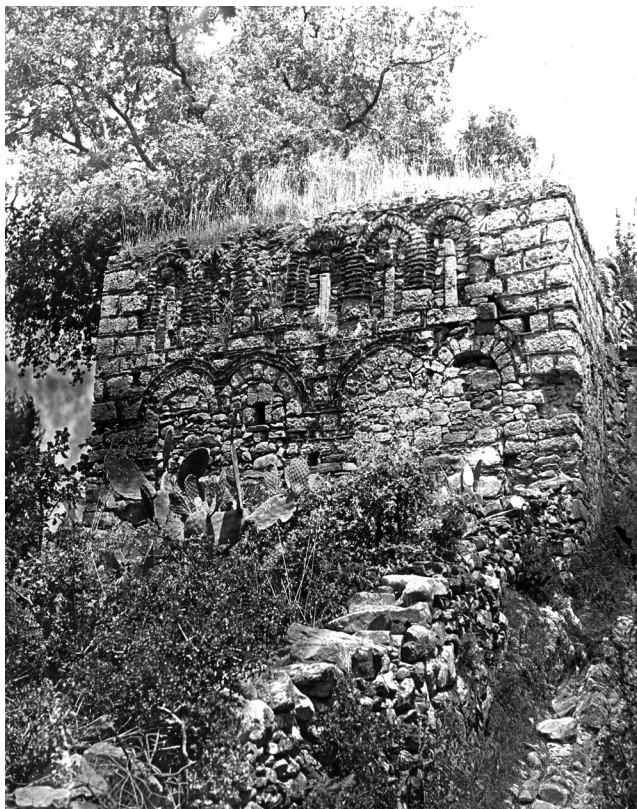
* Δρ Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας, mgkappa@yahoo.gr

** Η φωτογραφία του ναού, που δημοσιεύεται στην Εικ. 1, εντοπίστηκε το 2011 στο αρχείο του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών και προέρχεται από αναφορά που συνέταξε το 1968 για τις τοιχογραφίες του Αι Στράτηγου ο συντηρητής Αθανάσιος Παπαγεωργίου. Ευχαριστώ την τότε Διευθύντρια του Μουσείου, κυρία Ευγενία Χαλκιά, για την άδεια δημοσίευσης. Ευχαριστίες οφείλονται, επίσης, στη Διευθύντρια της Εφορείας Αρχαιοτήτων

Μεσσηνίας, κυρία Ευαγγελία Μηλίτη-Κεχαγιά, καθώς και στον Στ. Μαμαλούκο και τον Γ. Νίνο για τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους.

¹ Για τη σπουδαιότητα του οικισμού της Καστάνιας στα βυζαντινά χρόνια, βλ. Μ. Κάππας, «Approaching Monemvasia and Mystras from the Outside: The View from Kastania», Sh. E. J. Gerstel (επιμ.), *Viewing Greece: Cultural and Political Agency in the Medieval and Early Modern Mediterranean*, Oostkamp 2016, 147-181.

² Στη βιβλιογραφία ο ναός, αν και βρίσκεται εντός των ορίων της Καστάνιας, συνδέεται εκ παραδρομής με τον γειτονικό οικισμό

Εικ. 1. Μεσσηνιακή Μάνη, Άι Στράτηγος Καστάνιας. Άποψη της στοάς από τα νοτιοανατολικά σε φωτογραφία του 1968.

Εικ. 2. Μεσσηνιακή Μάνη, Άι Στράτηγος Καστάνιας. Άποψη της στοάς από τα νοτιοανατολικά, μετά την ολοκλήρωση των εργασιών αποκατάστασης.

λόφου (Εικ. 1, 2), από όπου κανείς εποπτεύει το κάστρο του Λεύκτρου και τον μεσσηνιακό κόλπο. Η πρόσβαση στο μνημείο εξασφαλίζεται από στενό μονοπάτι μήκους περίπου 300 μ., που ξεκινά βορειώς του μεταβυζαντινού σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού της Παναγίας Φανερωμένης³.

Πρόκειται για έναν ερειπωμένο μέχρι πρόσφατα ναό,

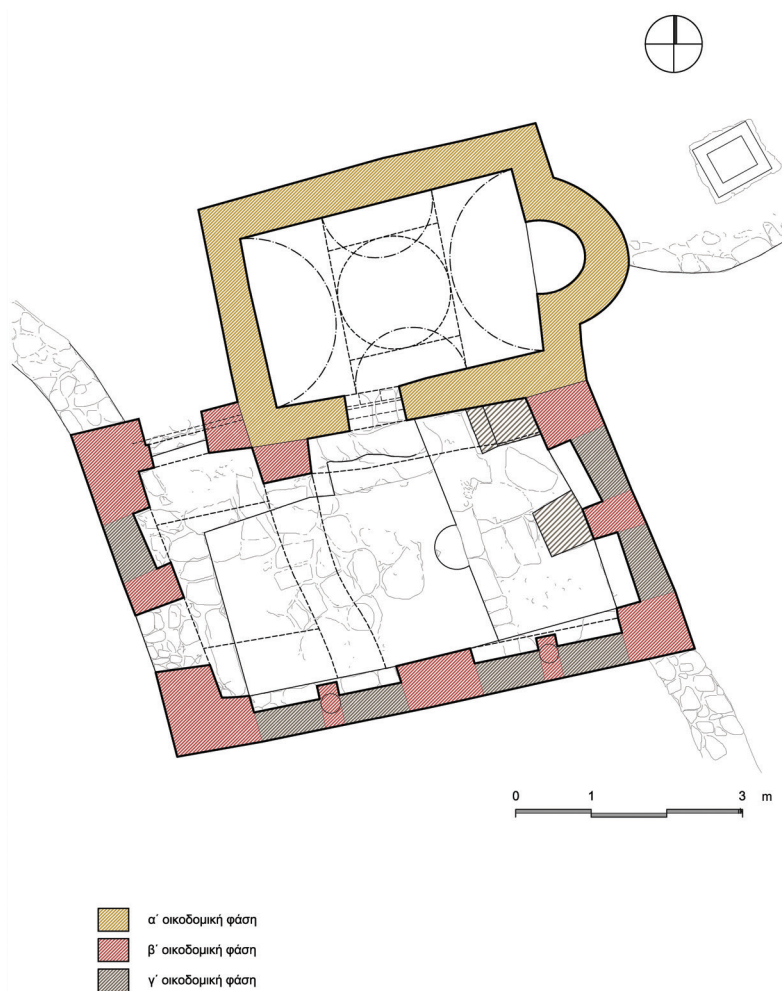
της Σαϊδόνας. Η σύνδεση αυτή έχει οδηγήσει σε λανθασμένες εκτιμήσεις σε σχέση με τον χρόνο ίδρυσης του εν λόγω οικισμού, βλ. Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης, 15ος-19ος αιώνας*, Ιωάννινα 2005, 327-328. Αν και το τοπωνύμιο Σαϊδόνα προέρχεται πιθανώς από τη σλαβική λέξη *sadā* (αμπελώνας ή κήπος), κάτι που υποδηλώνει αγροτικές δραστηριότητες στην περιοχή ήδη από τα μεσαιωνικά χρόνια, η ίδρυση της οικιστικής εγκατάστασης με το ίδιο όνομα δεν μπορεί να χρονολογηθεί, βάσει των σωζόμενων μνημείων της, πριν από τον 17ο αιώνα.

³ Ν. Β. Δρανδάκης – Σ. Καλοπίση – Μ. Παναγιωτίδη, «Έρευνα στη Μεσσηνιακή Μάνη», *ΠΑΕ* 135 (1980), 223-228.

στα νότια του οποίου υψώνεται εντυπωσιακό πρόσκτισμα μεγαλύτερων διαστάσεων. Ο Νικόλαος Δρανδάκης χρονολόγησε το μνημείο στον 13ο αιώνα, αναγνωρίζοντας τρεις οικοδομικές φάσεις, άποψη που έκτοτε δεν αμφισβητήθηκε⁴. Τα νεότερα στοιχεία που προέκυψαν κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης του μνημείου, υποδεικνύουν την αναθεώρηση τόσο της χρονολόγησής του όσο και της τυπολογικής του κατάταξης, επιβάλλοντας τη συνολική επανεξέτασή του στο πλαίσιο της βυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής⁵.

⁴ Ν. Β. Δρανδάκης, «Έρευνα εις την Μεσσηνιακήν Μάνην», *ΠΑΕ* 131, τχ. Α', (1976), 230-234. Κappas, «Approaching Monemvasia and Mystras», ό.π. (υποσημ. 1), 149-153.

⁵ Οι εργασίες αποκατάστασης του ναού εκτελέστηκαν κατά τη διετία 2016-2017 βάσει εγκεκριμένης μελέτης που εκπονήθηκε το 2010 από τον αρχιτέκτονα-αναστηλωτή Γιώργο Νίνο και το επιστημονικό προσωπικό της τότε αρμόδιας 26ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Το έργο υλοποιήθηκε από τη

Εικ. 3. Μεσσηνιακή Μάνη, Αι Στράτηγος Καστάνιας. Κάτοψη με σήμανση των τριών οικοδομικών φάσεων.

Οικοδομικές φάσεις του κτηριακού συγκροτήματος

Πρώτη οικοδομική φάση

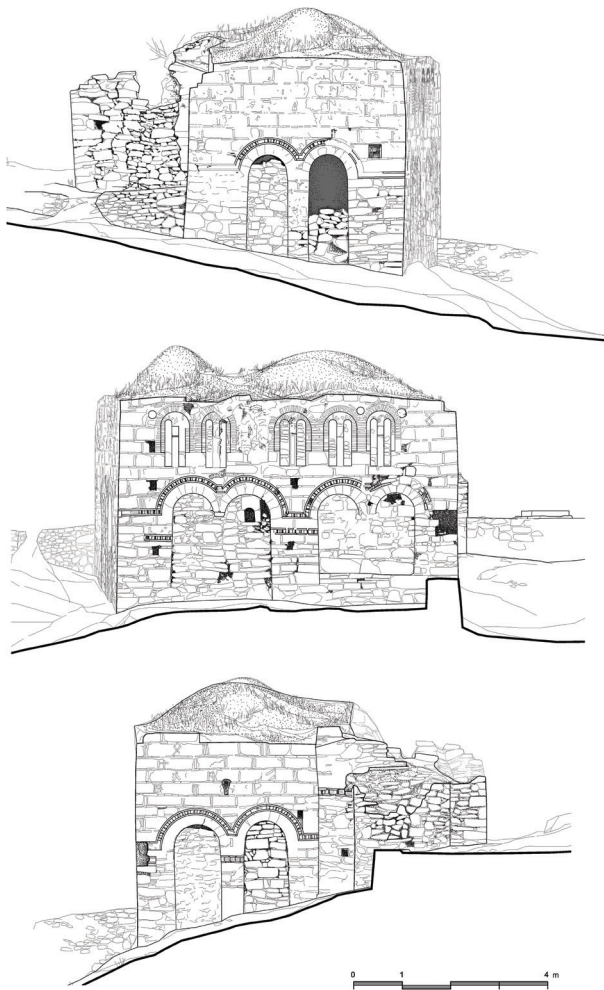
Στην πρώτη οικοδομική φάση προσγράφεται ο μικρός ναός εσωτερικών διαστάσεων περίπου 3,65×2,40 μ., στα ανατολικά του οποίου προεξέχει η καμπύλη αψίδα του ιερού βήματος (Εικ. 3). Ο Ν. Δρανδάκης είχε κατατάξει το μνημείο στην ομάδα των σταυρεπίστεγων

Μνημειοτεχνική ΕΠΕ, υπό την επίβλεψη του υπογράφοντος, χάρι στη γενναιόδωρη χορηγία της Μαρίνας και του Θανάση Μαρτίνου.

της Α1 παραλλαγής, σύμφωνα με την τυπολογική διαίρεση του Α. Ορλάνδου⁶.

Ο ναός εδράζεται σε εντυπωσιακό σχιστολιθικό βραχώδες έδαφος με κλίση προς τη νότια πλευρά. Οι τοίχοι του είναι κτισμένοι με αργολιθοδομή (Εικ. 4, 5). Πιο επιμελημένη είναι η αρχικά εξωτερική τοιχοποιία

⁶ Δρανδάκης, «Έρευναί εις τήν Μεσσηνιακήν Μάνην», ό.π. (υποσημ. 4), 230, εικ. 4. Για τις παραλλαγές των σταυρεπίστεγων ναών, βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, «Οι σταυρεπίστεγοι ναοί τής Ελλάδος», *ΑΒΜΕ Α'* (1935), 41-52. Η. Μ. Küpper, *Der Bautypus der griechischen Dachtranseptkirche*, I-II, Amsterdam 1990. Ως σταυρεπίστεγος αναφέρεται ο ναός και στις πιο πρόσφατες δημοσιεύσεις, βλ. Kappas, «Approaching Monemvasia and Mystras», ό.π. (υποσημ. 1), 151.

Εικ. 4. Μεσοηνιακή Μάνη, Άι Στράτηγος Καστάνιας. Όψεις του μνημείου πριν από τις εργασίες αποκατάστασης: (α) δυτική όψη (β) νότια όψη (γ) ανατολική όψη (βλ. και Εικ. 10).

Εικ. 5. Μεσοηνιακή Μάνη, Άι Στράτηγος Καστάνιας. Τομές του μνημείου πριν από τις εργασίες αποκατάστασης: (α) διαμήκης τομή της στοάς προς τα βόρεια (β) εγκάρσια τομή προς τα ανατολικά (γ) τομή κατά πλάτος προς ανατολάς.

της νότιας πλευράς, η οποία αποτελούσε την κύρια όψη θέασης του ναού, καθώς ήταν ορατή από μεγάλη απόσταση από το μονοπάτι που καθιστούσε το μνημείο προσπελάσιμο. Το μεγαλύτερο τμήμα της καλύπτεται σήμερα από τις τοιχογραφίες του μεταγενέστερου νότιου προσκτίσματος. Στα σημεία που έχει εκπέσει ο ζωγραφικός διάκοσμος, διακρίνονται ορθογωνισμένοι λίθοι, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται λιγοστές πλίνθοι. Στη νότια όψη ανοίγεται και η μοναδική θύρα εισόδου στον ναό⁷. Πάνω από το οριζόντιο

υπέρθρο της διαμορφώνεται ανακουφιστικό αψίδωμα, το τόξο του οποίου είναι πλίνθινο. Το εξωράχιό του οριοθετείται με οδοντωτή ταινία που διατρέχει τη

⁷ Στο σχέδιο που δημοσιεύεται από τον Ν. Δρανδάκη [ό.π.

(υποσημ. 4), εικ. 4], δηλώνεται, εκ παραδρομής, η ύπαρξη θύρας στο μέσο του δυτικού τοίχου του ναού. Το τμήμα αυτό της τοιχοποιίας είχε ανακατασκευαστεί πρόχειρα μετά την κατάρρευση της ανωδομής και τμημάτων των τοίχων του ναού. Κατά την πρόσφατη αναστήλωση του μνημείου, το σημείο αυτό διερευνήθηκε διεξοδικά και δεν εντοπίστηκαν ίχνη θυραίου ανοίγματος, ως εκ τούτου η μοναδική είσοδος στον ναό είναι αυτή που διαμορφώνεται στη νότια όψη του.

νότια όψη και συνεχίζει σε μικρό τμήμα της ανατολικής και της δυτικής πλευράς αντίστοιχα. Δύο κεραμοπλαστικά κοσμήματα του ψευδοκουφικού θεματολογίου διαμορφώνονται με απλές πλίνθους εκατέρωθεν του θυραίου ανοίγματος⁸.

Στη νότια όψη του ναού διακρίνεται σε ψηλότερη στάθμη τυφλό αψίδωμα, το οποίο καλύφθηκε εξ ολοκλήρου μετά την ανέγερση του νότιου προσκτίματος. Κατά τις πρόσφατες εργασίες το αψίδωμα αυτό αποκαλύφθηκε σε όλο το εύρος του (Εικ. 6). Το τόξο και οι σταθμοί του είναι πλίνθινα, ενώ δύο διακοσμητικά αγγεία ήταν εντοιχισμένα εκατέρωθέν του, από τα οποία σώζονταν μόνο τα ίχνη πάκτωσής τους στο κονίαμα.

Μέχρι την έναρξη των πρόσφατων αναστηλωτικών εργασιών από την ανωδομή του ναού, είχαν απομείνει λιγοστά τμήματα της ανατολικής και της δυτικής καμάρας, ενώ από την εγκάρσια διατηρούνταν ίχνη του νότιου τυμπάνου και η αετωματική της απόληξη (Εικ. 5). Το μεγαλύτερο τμήμα του βόρειου και του δυτικού τοίχου είχαν καταρρεύσει και είχαν ξανακτιστεί στα νεότερα χρόνια, μέχρι ένα ορισμένο ύψος, χωρίς συνδετικό κονίαμα, ενσωματώνοντας οικοδομικό υλικό που προέκυψε από την κατάρρευση του ναΐσκου.

Κατά τη διαλογή του υλικού αυτού ήρθαν στο φως νέα στοιχεία, τα οποία επέβαλαν την επανεξέταση της αρχικής εκτίμησης σε σχέση με τον αρχιτεκτονικό τύπο του ναού. Συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν τεμάχια πώρινων γωνιακών κιονίσκων καθώς και πώρινα μονολιθικά τόξα από παράθυρα. Το ένα πώρινο τόξο διέθετε καμπυλωμένη πλευρά με σπαράγματα τοιχογραφίας, στοιχείο που υποδεικνύει ότι προερχόταν από την εσωτερική παρεία ενός κυλινδρικού τυμπάνου τρουλαίας κατασκευής. Μάλιστα, η καμπυλότητα του συγκεκριμένου αρχιτεκτονικού μέλους ταίριαζε απόλυτα στον κύκλο, διαμέτρου 1,45 μ., που εγγράφεται στη συμβολή της εγκάρσιας με τη διαμήκη σταυρική κεραία.

Ένα επιπλέον στοιχείο που ενίσχυσε την πιθανότητα ύπαρξης τρούλου στο εξεταζόμενο μνημείο, ήταν η μικρή υψομετρική διαφορά μεταξύ εγκάρσιας και διαμήκους καμάρας. Η συγκεκριμένη διαμόρφωση,

Εικ. 6. Μεσσηνιακή Μάνη, Άι Στράτηγος Καστάνιας. Το αψίδωμα του νότιου σταυρικού σκέλους του αρχικού ναού.

ανοίγεια εν γένει σε σταυρεπίστεγους ναούς, απαντά αποκλειστικά σχεδόν σε μια ομάδα τρουλαίων ναών, οι οποίοι στη βιβλιογραφία αναφέρονται με διάφορες ονομασίες, κυρίως ως «σταυρεπίστεγοι με τρούλο» ή ως «σταυροειδείς εγγεγραμμένοι με άνισα πλάτη κεραιών»⁹. Ο Χαράλαμπος Μπούρας είχε αφιερώσει μια εμπειριστατωμένη μελέτη του σε μνημεία με «συνεπτυγμένους» τρούλους, όπως ο ίδιος τους είχε χαρακτηρίσει, αναλύοντας εννέα υποπεριπτώσεις¹⁰. Οι περισσότερες, μάλιστα, ανάλογες εφαρμογές στη βυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική επιχωριάζουν σε μνημεία της χερσονήσου της Μάνης, με επίκεντρο την ίδια την Καστάνια, στοιχείο που καθιστούσε ακόμα πιο πιθανή την ύπαρξη ενός παρόμοιου τρούλου στο υπό εξέταση μνημείο. Τη συγκεκριμένη λύση υιοθετούν οι ναοί του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στην είσοδο του οικισμού¹¹, του Αγίου Νικολάου Τρικάμπανου¹² και η μικρή διώροφη εκκλησία, γνωστή μεταξύ των γηγενών

⁹ Μ. Κάππας – Γ. Φουστέρης, «Επανεξέταση δύο ναών του Σοφικού Κορινθίας», ΔΧΑΕ ΚΖ' (2006), 61-72.

¹⁰ Χ. Μπούρας, «Στηρίζεις συνεπτυγμένων τρούλλων σε μονοκλίτους ναούς», *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, 2, Αθήνα 1992, 407-416.

¹¹ Φ. Δροσογιάννη, *Σχόλια στις τοιχογραφίες της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στη Μεγάλη Καστάνια Μάνης*, Αθήνα 1982, 3-4, σχέδ. 1. Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, *Ἡ ἑλληδικὴ ναοδομία κατὰ τὸν 12ο αἰώνα*, Αθήνα 2002, 177-178.

¹² Δρανδάκης, «Ἐρευναι εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην», ό.π. (υποσημ. 4), 226-229. Kappas, «Approaching Monemvasia and Mystras», ό.π. (υποσημ. 1), 179.

⁸ Για τον ψευδοκουφικό διάκοσμο, βλ. Χ. Μπούρας, «Τὰ τοπικὰ καὶ τὰ χρονικὰ ὄρια τοῦ ψευδοκουφικοῦ διακόσμου», ΔΧΑΕ ΔΓ' (2013), 25-32, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

Εικ. 7. Μεσσηνιακή Μάνη, Άι Στράτηγος Καστάνιας. Αποψη του μνημείου από τα νοτιοανατολικά, μετά την ολοκλήρωση των εργασιών και την ανακατασκευή του τρούλου.

με την υποκοριστική ονομασία Άι Νικολάκης¹³. Η ίδια παραλλαγή εφαρμόστηκε επίσης στον ναό του Προφήτη Ηλία στις Αμπύσολες Θαλαμών¹⁴, στον Άγιο

Νικόλαο στο Μπρίκι¹⁵ και στην Αγία Βαρβάρα στο Φλωμοχώρι¹⁶.

¹³ Στην περίπτωση του Άι Νικολάκη έχει καταρρεύσει ο τρούλος, σώζονται όμως τα εγκάρσια τόξα, επί των οποίων έβαινε. Για μια πρόταση σχεδιαστικής αναπαράστασης του συγκεκριμένου μνημείου, βλ. Δρανδάκης – Καλοπίση – Παναγιωτίδη, «Έρευνα στη Μεσσηνιακή Μάνη», ό.π. (υποσημ. 3), 204-211, εικ. 1.

¹⁴ Ν. Kontogiannis – S. Germanidou, «The Iconographic Program of the Prophet Elijah Church, in Thalames, Greece», *BZ* 101/1 (2008), 55-58, με παλαιότερη βιβλιογραφία για το μνημείο. Σε μικρή απόσταση από τον ναό του Προφήτη Ηλία, στις δυτικές παρυφές του οικισμού Κουτήφαρι, σώζεται αναστηλωμένος ο ναός του Αγίου Βασιλείου, κτίσμα πιθανώς του τέλους του 12ου ή των αρχών του 13ου αιώνα, βλ. Φ. Δροσογιάννη, «Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Πελοποννήσου», *ΑΔ* 24 (1969) [1970], Β1 – Χρονικά, 162, πίν. 164α, β. Η διάταξη των θόλων και ο τρόπος

στήριξης του τρούλου στην περίπτωση αυτή θυμίζουν την ομάδα των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών με άνισα πλάτη κεραιών. Ωστόσο, στον Άγιο Βασίλειο δεν διαμορφώνονται δίριχτες στέγες στο βόρειο και στο νότιο σταυρικό σκέλος, με αποτέλεσμα ο ναός να μοιάζει εξωτερικά με μονόχωρο τρουλαίο κτίσμα. Σήμερα είναι πλέον αδύνατο να διαπιστωθεί αν η μορφή που έλαβε το μνημείο κατά την αναστήλωση του 1969 βασίστηκε σε συγκεκριμένα στοιχεία ή προέκλυψε αυθαίρετα.

¹⁵ Ν. Β. Δρανδάκης – Ν. Γκιολές – Χ. Κωνσταντινίδη, «Έρευνα στη Λακωνική Μάνη», *ΠΑΕ* 136, τχ. Α', (1981), 265-268. Ν. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, Αθήνα 1995, 112-121. Ο ναός έχει χρονολογηθεί στον 15ο αιώνα, αν και μια χρονολόγηση λίγο μετά τα μέσα του 12ου αιώνα φαίνεται πιο πιθανή.

¹⁶ Ν. Β. Δρανδάκης – Ε. Δωρή – Σ. Καλοπίση – Μ. Παναγιωτίδη, «Έρευνα στη Μάνη», *ΠΑΕ* 133 (1978), 173-174.

Εικ. 8. Μεσσηνιακή Μάνη, Άι Στράτηγος Καστάνιας. Εγκάρσια τομή προς τα ανατολικά στο σημείο του ανακατασκευασμένου τρούλου.

Τα νεότερα στοιχεία οδήγησαν στην τροποποίηση της εγκεκριμένης μελέτης που προέβλεπε την αποκατάσταση της σταυρεπίστεγης ανωδομής του μνημείου, ώστε να συμπεριληφθεί η ανακατασκευή ενός τρούλου στη συμβολή των σταυρικών κεραιών (Εικ. 7, 8). Η εύρεση των κιονίσκων, προφανώς από τις γωνίες του τυμπάνου, προέκρινε την κατασκευή ενός τρούλου οκταγωνικής μορφής. Σε αυτόν ενσωματώθηκαν όσα τμήματα κιονίσκων διατηρούνταν σε καλύτερη κατάσταση καθώς επίσης και δύο από τα μονολιθικά τόξα παραθύρων, για τα οποία έγινε λόγος παραπάνω¹⁷. Δεν εντοπίστηκαν στοιχεία για την απόληξη του τρούλου, η οποία αποκαταστάθηκε συμβατικά με τη

μορφή οριζόντιου λοξότμητου πώρινου γείσου. Λόγω της μη εύρεσης λαξευτών πώρινων λιθοπλίνθων από τις πλευρές του τυμπάνου, ο τρούλος κτίστηκε με αργολιθοδομή, όπως δηλαδή ήταν δομημένο το μεγαλύτερο μέρος του ναού, συμπεριλαμβανομένης της αψίδας. Οι όψεις του τυμπάνου αρμολογήθηκαν με πλατύ αρμολόγημα, κατά τα πρότυπα του σωζόμενου αυθεντικού.

Ο ανακατασκευασμένος τρούλος διαθέτει τέσσερα μικρά τόξωτά παράθυρα, διατεταγμένα κατά τους κύριους άξονες του τυμπάνου, για την εξασφάλιση καλύτερων συνθηκών φωτισμού και αερισμού στο μνημείο (Εικ. 7). Για τους ίδιους λόγους κατασκευάστηκε από ένα μικρό παράθυρο στο μέσο των τυμπάνων του βόρειου και του δυτικού σταυρικού σκέλους αντίστοιχα.

Εκτός από το νότιο αέτωμα, στοιχεία για τη διαμόρφωση της στέγης τού υπό εξέταση μνημείου σώζονταν στη νοτιοδυτική και τη νοτιοανατολική του

¹⁷ Στο δυτικό παράθυρο του τρούλου τοποθετήθηκε το τμήμα μονολιθικής πώρινης επίστεψης, ενώ στο βόρειο παράθυρο, εσωτερικά, ενσωματώθηκε το πώρινο τμήμα με την καμπυλωμένη πλευρά.

Εικ. 9. Μεσσηνιακή Μάνη, Αι Στράτηγος Καστάνιας. Νότια όψη, μετά την ολοκλήρωση των εργασιών.

γωνία, όπου διατηρούνταν τα κατώτερα τμήματα της δίριχτης στέγης που κάλυπτε τις αντίστοιχες καμάρες. Στη νοτιοανατολική γωνία εντοπίστηκαν τρεις τουλάχιστον φάσεις επικεράμωσης. Η πρώτη προερχόταν από τη δίριχτη κεραμοσκεπή που κάλυπτε αρχικά την ανατολική καμάρα. Κάτω από τα κεραμίδια της φάσης αυτής, αποκαλύφθηκε οδοντωτό γείσο, της απλοποιημένης μορφής που συνηθίζεται στη Μάνη, όπου οι πλίνθινοι οδόντες εδράζονται απευθείας στους λίθους της τοιχοποιίας, χωρίς να παρεμβάλλεται η συνηθισμένη υποκείμενη σειρά πλίνθων¹⁸.

¹⁸ Το γείσο καλύφθηκε εκ νέου μετά την ολοκλήρωση των εργασιών επικεράμωσης του νότιου προσκτίσματος. Παρόμοιας μορφής γείσα δεν έχουν γίνει αντικείμενο ειδικότερου σχολιασμού. Στην περιοχή της Μάνης γνώρισαν ευρεία εφαρμογή ήδη από τη μέση βυζαντινή περίοδο, λ.χ. στον ναό του Αγίου Πέτρου Καστάνιας (γείσο κεντρικής αψίδας) και στον ναό του Αγίου Δημητρίου στη θέση Δύο Πηγάδια της Πλάτσας (γείσο κεντρικής αψίδας). Για τα δύο αυτά μνημεία, βλ. Μ. Κάππας, *Η εφαρμογή*

Το τεταρτοσφαιρίο της αψίδας ήταν επικαλυμμένο με σχιστολιθικές πλάκες, μία εκ των οποίων ήταν πακτωμένη στο πάχος της τοιχοποιίας, στοιχείο που αποδεικνύει ότι ανήκε στην αρχική οικοδομική φάση του ναού. Κατά τις πρόσφατες εργασίες, η στέγη του τεταρτοσφαιρίου αποκαταστάθηκε με παρόμοιες σχιστολιθικές πλάκες.

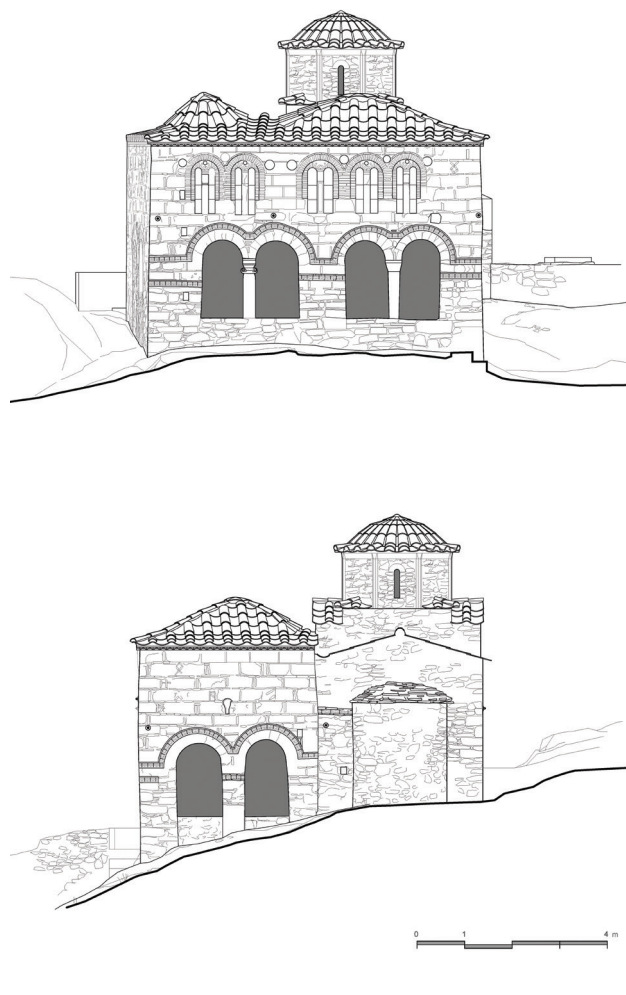
του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στη μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο, Το παράδειγμα του απλού τετρακλιονίου / τετράστυλου (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2009, II, αριθ. 93, 319-323 (Άγιος Πέτρος) και αριθ. 97, 334-336 (Άγιος Δημήτριος), ηλεκτρονική πρόσβαση: ikee.lib.auth.gr/record/112442. Για τον ναό του Αγίου Πέτρου, βλ., επίσης, Ν. Μπούζα, «Παρατηρήσεις στο ναό του Αγίου Πέτρου στην Καστάνια της Μεσσηνιακής Μάνης», *Ανταπόδοση. Μελέτες βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης προς τιμήν της καθηγήτριας Ελένης Δεληγιάννη-Δωροή*, Αθήνα 2010, 247-266.

Δεύτερη οικοδομική φάση

Στη δεύτερη οικοδομική φάση προσγράφεται η προσθήκη του νότιου προσκίσιματος, εσωτερικών διαστάσεων 5,40×3,20 μ., αισθητά μεγαλύτερου δηλαδή σε σχέση με τον αρχικό ναό (Εικ. 3). Εσωτερικά διαιρείται μέσω ενός μεγάλου τόξου, εγκάρσια διατεταγμένοι, σε δύο ανισομεγέθη τμήματα. Το μεγαλύτερο συμπίπτει με το μήκος του ναού και καλύπτεται με τμήμα ελλειψοειδούς θόλου (ασπίδα). Το μικρότερο εξέχει προς τα δυτικά και η στέγασή του είναι τριμερής. Τα δύο ακραία τμήματά του καλύπτονται με εγκάρσια διατεταγμένες ημικυλινδρικές καμάρες, ενώ το κεντρικό με φουρνικό κωνικού σχήματος. Το μεγάλο εγκάρσιο τόξο βαίνει στη βόρεια πλευρά επί παραστάδας, ενώ στη νότια εδράζεται απευθείας στον τοίχο.

Αρχικά, το νότιο πρόσκισμα είχε τη μορφή στοάς, με δύο συμμετρικά διατεταγμένα δίβηλα ανοίγματα να διαρθρώνουν τη νότια όψη του και από ένα δίβηλο να διατρυπά τις δύο στενές του πλευρές (Εικ. 2, 9, 11)¹⁹. Η επικοινωνία της στοάς με την εφαπτόμενη προς βορρά εκκλησία εξασφαλίζεται μέσω της νότιας θύρας του ναού.

Οι τοίχοι της στοάς είναι κτισμένοι, στο κατώτερο τμήμα τους, με ημιλαξευμένους λίθους και τεμάχια πλίνθων στους αρμούς. Ψηλότερα, από το μέσο περίπου του ύψους των δίβηλων ανοιγμάτων, ο ανατολικός, ο νότιος και ο δυτικός τοίχος είναι δομημένοι κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα, στο οποίο γίνεται χρήση ορθογωνισμένων πυρόλιθων (Εικ. 9, 10). Οδοντωτή ταινία διατρέχει τις τρεις κύριες όψεις οριοθετώντας τα εξωράχια των τόξων των δίβηλων ανοιγμάτων. Μία

Εικ. 10. Μεσσηνιακή Μάνη, Άι Στράτηγος Καστάνιας. Όψεις του μνημείου μετά την ολοκλήρωση των εργασιών (α) νότια όψη (β) ανατολική όψη (βλ. και Εικ. 4β και γ).

¹⁹ Ημιυπαίθριο χαρακτήρα είχε στην αρχική του μορφή και ο νάρθηκας που προστέθηκε στα δυτικά του Αγίου Πέτρου Καστάνιας, με ένα δίβηλο άνοιγμα να διαρθρώνει τη νότια όψη του και ένα μεγάλο τοξωτό άνοιγμα τη δυτική, σήμερα μετασκευασμένο λόγω της μεταγενέστερης προσθήκης του πυργόσχημου κωδωνοστασίου, βλ. Μπούζα, «Παρατηρήσεις στο ναό του Αγίου Πέτρου στην Καστάνια», ό.π. (υποσημ. 18), 259. Για την παρουσία ημιυπαίθριων χώρων, κυρίως στοών, πρόπυλων ή ανοικτών (χιονοστήρικτων ή πεσοστήρικτων) εξωναρθήκων στην ελληνική εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, βλ. Μπούρας – Μπούρα, *Η ελληνική ναοδομία*, ό.π. (υποσημ. 11), 363-364. Μ. Κάππας, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο ρέμα του Σωφρόνη Λακωνίας, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 21 (2011), 269 σημ. 28, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

ακόμα οδοντωτή ταινία διαθέει τη νότια και τμήμα της ανατολικής όψης της στοάς σε χαμηλότερη στάθμη.

Στους κατακόρυφους αρμούς παρεμβάλλονται μονές και πιο σπάνια διπλές πλίνθοι. Ειδικά στη νοτιοανατολική γωνία, ο τρόπος πλήρωσης των κατακόρυφων αρμών χαρακτηρίζεται από πρόσθετη διακοσμητική διάθεση (Εικ. 7, 9). Σε μία περίπτωση, στο ανατολικό πέρας του νότιου τοίχου, σχηματίζεται σε κατακόρυφο αρμό το γράμμα «χι» που κλείνει στο κάτω τμήμα του με ένα ανάστροφο «λάμδα». Το ίδιο κεραμοπλαστικό κόσμημα απαντά ακόμη μία φορά σε κατακόρυφο αρμό στο νότιο πέρας της ανατολικής πλευράς, ενώ στους κατακόρυφους αρμούς του

Εικ. 11. Μεσσηνιακή Μάνη, Άι Στράτηςος Καστάνιας. Η αρχική κεραμοσκεπή της στοάς στο τμήμα μεταξύ των δύο θόλων.

συγκεκριμένου τμήματος της τοιχοποιίας σχηματίζονται, επιπλέον, ένα ανάστροφο και ένα κανονικό «ζήτα», σταυρός με όρθια πλίνθο αριστερά του και ένα «πι». Κεραμοπλαστικό κόσμημα σχήματος «ζήτα» διαμορφώνεται και σε έναν από τους κατακόρυφους αρμούς στο μέσο περίπου της δυτικής πλευράς. Ίχνη παρόμοιου θέματος διαπιστώθηκαν σε παρακείμενο κατακόρυφο αρμό, το οποίο και αποκαταστάθηκε κατά την πρόσφατη αναστήλωση του μνημείου.

Η βόρεια πλευρά της στοάς, στο προεξέχον τμήμα της, δυτικά του ναού, είναι κτισμένη με αργολιθοδομή. Στην πλευρά αυτή διαμορφώνεται τοξωτό θυραίο άνοιγμα, ενώ ψηλότερα ανοίγεται ένα τοξωτό παράθυρο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η πλαστική διάρθρωση του ανώτερου τμήματος της νότιας όψης της στοάς (Εικ. 2, 9). Στο σημείο αυτό διαμορφώνεται μια ζώνη με πέντε δίλοβα ψευδοπαράθυρα²⁰, εξαρχής

²⁰ Η διαμόρφωση ψευδοπαράθρων για καθαρά διακοσμητικούς λόγους απαντά και σε άλλα μνημεία της Πελοποννήσου από το δεύτερο μισό του 12ου αιώνα κ.ε., βλ. λ.χ. τη περίπτωση του ναού των Αγίων Θεοδώρων στον Πύργο Δυρού [Μπούρας – Μπούρα, *Ἡ ἑλλαδικὴ ναοδομία*, ὅ.π. (υποσημ. 11), 276-278. Α. Μέξια, *Βυζαντινὴ ναοδομία στην Πελοπόννησο. Ἡ περίπτωση των μεσοβυζαντινῶν ναῶν της Μέσα Μάνης* (αδημοσίευτη διδακτορική εργασία), 2, Εθνικὸ και Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Αθηνῶν 2011, ἀριθ. 31, 97-99]. Βλ. ἐπίσης τα λίγο μεταγενέστερα παραδείγματα των δίλοβων παραθύρων στο βόρειο και στο δυτικὸ σταυρικό σκέλος των Ταξιαρχῶν Σοφικοῦ και στο βόρειο και νότιο

τοιχισμένα, οργανωμένα σε δύο ἐνότητες, τρία στο ανατολικὸ τμήμα και δύο στο δυτικὸ. Με τη συγκεκριμένη διάρθρωση υποδηλώνεται ἔμμεσα και η ἀσύμμετρη διμερῆς οργάνωση του χώρου στο εσωτερικὸ της στοάς, η οποία καταστρατηγείται στη στάθμη του ἰσογείου με τα δύο συμμετρικά διατεταγμένα δίβηλα ἀνοίγματα.

Οι σταθμοὶ και τα τόξα των ψευδοπαράθρων εἶναι κατασκευασμένα αποκλειστικά με πλίνθους, σχεδὸν μέχρι τη στάθμη της ποδιάς τους (Εικ. 9, 11). Το τοξωτὸ τμήμα των πλαισίων τους οριοθετεῖται με μονή σειρά πλίνθων. Ο διαχωρισμὸς των λοβῶν τους πραγματοποιεῖται με πῶρινους πεσσίσκους, ἐπὶ των οποίων ἐδράζονται ἐπίκρανα ἀπὸ το ἴδιο υλικό. Ἐξαιρεῖται μόνον το κεντρικὸ ψευδοπαράθυρο, του οποίου οι λοβοὶ διαχωρίζονται με μαρμαρίνο πεσσίσκο, πιθανῶς παλαιοχριστιανικῶν χρόνων. Στο δυτικότερο δίλοβο ψευδοπαράθυρο τα τοιχισμένα τμήματα των λοβῶν ἐπενδύονται στο κατώτερο τμήμα τους με πλίνθινα ἀβάκια²¹. Στη διακόσμηση των ὄψεων συμβάλλει, ἐπίσης, η προσαρμογὴ ἀγγείων ἀνάμεσα στα τοξωτὰ πλαίσια των ψευδοπαράθρων καθὼς και στη συμβολὴ των τόξων των λοβῶν τους²².

Τα δίβηλα ἀνοίγματα της στοάς ἔχουν συνολικὸ πλάτος περίπου 2 μ., ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ της ανατολικῆς πλευράς, που εἶναι μεγαλύτερο, με πλάτος 2,40 μ. Τα

σταυρικὸ σκέλος του καθολικοῦ της μονῆς της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο ἴδιο χωριό, βλ. Μ. Κάππας, «Ἐνα βυζαντινὸ οἰκοδομικὸ συνεργεῖο στην περιοχὴ του Σοφικοῦ Κορινθίας», *ΔΧΑΕ ΛΗ'* (2017), 130-135.

²¹ Κάππας, «Ἐνα βυζαντινὸ οἰκοδομικὸ συνεργεῖο», ὅ.π. (υποσημ. 20), 132, εικ. 10.

²² Μεταξὺ των δύο ανατολικότερων ψευδοπαράθρων σώζεται η βάση ενός πινακίου με κίτρινη ἐφυάλωση και λεπτεγῆρακτο διάκοσμο, καθὼς και ελάχιστα τμήματα δύο ἀκόμη ἀγγείων πάνω ἀπὸ τα τόξα των λοβῶν του κεντρικοῦ και του ἀμέσως ανατολικότερου ψευδοπαράθρου. Ίχνη πάκτωσης κεραμικῶν ἀγγείων σώζονται ἐπίσης στο ανατολικότερο και το δυτικότερο πέρασ της ζώνης των ψευδοπαράθρων ὅπως και στη συμβολὴ των τόξων του δυτικότερου ψευδοπαράθρου. Κατὰ τις πρόσφατες ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες υποδηλώθηκαν ὅλες οι πιθανολογούμενες θέσεις πάκτωσης διακοσμητικῶν ἀγγείων, προκειμένου να ἀναδειχθεῖ η συνολικὴ σύνθεση του συγκεκριμένου διακοσμητικοῦ στοιχείου. Για ἐντοιχισμένα ἀγγεῖα στη βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική, βλ. Α. Yangaki, «Immured Vessels in Churches on Crete: Preliminary Observations on material from the Prefecture of Rethymnon», *ΔΧΑΕ ΛΔ'* (2013), 375-384. Κάππας, «Ἐνα βυζαντινὸ οἰκοδομικὸ συνεργεῖο», ὅ.π. (υποσημ. 20), 140-142.

τόξα τους είναι δομημένα με καλά λαξευμένους πώρινους θολίτες. Η διαίρεση των δίβηλων στις δύο στενές πλευρές πραγματοποιείται με κτιστούς πεσσούς ορθογωνικής διατομής, ενώ στη νότια με αρράβδωτους κίονες (Εικ. 2, 9). Τον κίονα του δυτικού δίβηλου επιστέφει μαρμάρινο ιωνικό κιονόκρανο παλαιοχριστιανικών χρόνων, ανάστροφα τοποθετημένο. Ο κίονας του ανατολικού δίβηλου φέρει ωραίο τραπεζιόσχημο επίθημα, αθέατο μέχρι πρότινος εξαιτίας της μεταγενέστερης τοίχισης των ανοιγμάτων. Κοσμείται στην κύρια όψη του με λογχόσχημα φύλλα και συνιστά, όπως και τα περισσότερα αρχιτεκτονικά γλυπτά που έχουν ενσωματωθεί στο εξεταζόμενο μνημείο, σύλλημα παλαιοχριστιανικών χρόνων. Τη φιλόκαλη διάθεση του οικοδομικού συνεργείου που ανέλαβε την κατασκευή της στοάς, μαρτυρά και η πάκτωση ενός ακόμη μικρού αποτιμήματος λίθινου αναγλύφου, αβέβαιης χρονολόγησης, στη συμβολή των τόξων του δίβηλου της ανατολικής όψης.

Οι δύο θόλοι της στοάς είναι δομημένοι με μικρούς λίθους, κατακόρυφα τοποθετημένους σε ομόκεντρους κύκλους. Αντίθετα, οι δύο στενές ημικυλινδρικές καμάρες που καλύπτουν το βόρειο και το νότιο άκρο του δυτικού διαμερίσματος, είναι κατασκευασμένες από λαξευτούς θολίτες. Με τον ίδιο τρόπο είναι κατασκευασμένο το μεγάλο εγκάρσιο τόξο μεταξύ των δύο χώρων του προσκτίσματος αλλά και το τόξο της βόρειας πλευράς του ανατολικού διαμερίσματος, που εφάπτεται στη νότια όψη του αρχικού ναού. Στη θολοδομία έχουν ενσωματωθεί ηχητικά αγγεία, πακτωμένα στη στάθμη γένεσης των θόλων· διακρίνονται τρία τουλάχιστον στις γενέσεις του μεγάλου θόλου που καλύπτει το ανατολικό διαμέρισμα της στοάς²³.

Μία επιπλέον ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια στον τρόπο κατασκευής των θόλων της στοάς συνιστά και η πάκτωση σχιστολιθικών πλακών με οπές για την ανάρτηση κανδήλων (Εικ. 12). Σώζονται κατά χώρα τέσσερις από αυτές στην περίμετρο του μεγάλου ελλειψοειδούς θόλου και μία στην κορυφή του, ενώ μία ακόμη βρίσκεται στην κορυφή του μικρότερου φουρνικού του δυτικού διαμερίσματος.

Η στέγη της στοάς εξωτερικά είχε επικαλυφθεί σε κάποια μεταγενέστερη επισκευή με πατητό υδραυλικό

κονίαμα (κουρασάνι), αρκετά τμήματα του οποίου σώζονταν θρυμματισμένα λόγω της κακής κατάστασης διατήρησης του μνημείου. Κατά τους πρόσφατους καθαρισμούς των εξωραχίων, εντοπίστηκαν κατάλοιπα από την αρχική κεράμωση της στοάς (Εικ. 11) καθώς και ελάχιστα ίχνη από πλίνθινο οδοντωτό γείσο απλής μορφής, παρόμοιο με αυτό στη νότια πλευρά της ανατολικής στέγης του ναού. Μετά την πλήρη αποκατάσταση του γείσου, οι στέγες της στοάς επιστρώθηκαν με χειροποίητα κεραμίδια μεγέθους και διάταξης ανάλογων με αυτά που αποκαλύφθηκαν κατά χώρα (Εικ. 10).

Η μεταγενέστερη ανέγερση της στοάς επέβαλε την υπερύψωση των νότιων απολήξεων των στεγών του ναού και την εκ νέου επίστρωσή τους με κεραμίδια, ώστε να αναδιευθετηθούν οι ρύσεις τους. Μάλιστα, το υπερυψωμένο τμήμα της δυτικής στέγης σωζόταν σε σχετικά καλή κατάσταση, επιτρέποντας τη διατήρησή του κατά τις πρόσφατες εργασίες αποκατάστασης.

Τρίτη οικοδομική φάση

Στην τρίτη οικοδομική φάση προσγράφονται μικρής κλίμακας επεμβάσεις, ως επί το πλείστον, στη νότια στοά (Εικ. 3). Αυτές αφορούν κυρίως στην τοίχιση των δίβηλων ανοιγμάτων με κοινή αργολιθοδομή. Στο τμήμα της τοίχισης του δυτικού δίβηλου της νότιας όψης διαμορφωνόταν μικρή φωτιστική θυρίδα (Εικ. 1, 4).

Στη φάση αυτή υπερυψώθηκε το δάπεδο στο ανατολικό τμήμα της στοάς και κατασκευάστηκαν κτιστή αγία τράπεζα ανατολικά, μπροστά από το δίβηλο άνοιγμα, και μια ακόμη τράπεζα πρόθεσης στο ανατολικό πέρας του βόρειου τοίχου, επεμβάσεις που υποδηλώνουν τη μετατροπή του εν λόγω χώρου σε παρεκκλήσι. Ο Ν. Δρανδάκης είχε θεωρήσει ότι η μετασκευή αυτή πραγματοποιήθηκε προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι λατρευτικές ανάγκες του δυτικού δόγματος²⁴.

Η υπόθεση αυτή δεν φαίνεται να ευσταθεί βάσει των νεότερων στοιχείων. Τα τμήματα της αργολιθοδομής, που έκλεισαν τα δίβηλα ανοίγματα, καθώς επίσης και οι κτιστές τράπεζες κάλυπταν μέρος του διακόσμου της στοάς, στοιχείο που υποδεικνύει ότι κτίστηκαν μετά την τοιχογράφηση του χώρου. Οι κατασκευαστικές

²³ Στη βορειοδυτική, τη βορειοανατολική και τη νοτιοδυτική του γωνία. Δύο ηχητικά αγγεία σώζονται και στη νότια πλευρά του αρχικού ναού, στη στάθμη γένεσης των θόλων.

²⁴ Δρανδάκης, «Έρευναί εις τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην», ὀ.π. (υποσημ. 4), 232, ὅπου υπονοεῖται χρονολόγηση τῆς μετασκευῆς στὴν περίοδο τῆς φραγκοκρατίας.

λεπτομέρειες τοίχισης των ανοιγμάτων υποδεικνύουν χρονολόγηση της μετασκευής στη μεταβυζαντινή περίοδο, πιθανώς κατά τον 17ο-18ο αιώνα. Μία ακόμη λεπτομέρεια βοηθά στον ακριβέστερο προσδιορισμό του χρόνου που πραγματοποιήθηκε η μετατροπή. Κατά τις πρόσφατες εργασίες αποδόμησης των τοίχων που έφραζαν τα δίβηλα, μεταξύ του ενσωματωμένου οικοδομικού υλικού, εντοπίστηκαν και ορισμένοι πωρόλιθοι με σπαράγματα τοιχογραφιών από τα τόξα μετώπων των καμαρών του ναού. Η συγκεκριμένη λεπτομέρεια υποδεικνύει ότι η τοίχιση των ανοιγμάτων της στοάς έλαβε χώρα μετά την κατάρρευση του τρουλαίου ναΐσκου, γεγονός που πιθανώς υποχρέωσε τους πιστούς να προβούν στις αναγκαίες μετατροπές προκειμένου να συνεχιστεί η απρόσκοπτη χρήση του μνημείου ως χώρου λατρείας.

Η κτητορική επιγραφή και η παράσταση της αγίας Τριάδας

Από τον διάκοσμο του εξεταζόμενου μνημείου, σε καλύτερη κατάσταση διατηρούνται οι τοιχογραφίες της νότιας στοάς²⁵. Τον ανατολικό ελλειψοειδή θόλο της κοσμή μία μοναδική παράσταση ανθρωπόμορφης αγίας Τριάδας, γνωστή ήδη στην έρευνα²⁶. Μέσα σε δόξα που οριοθετείται με περίτεχνη διακοσμητική ταινία, παριστάνονται σύνθροννοι, σε οριζόντια διάταξη, ο Θεός-Πατήρ με τον Χριστό στα δεξιά του σε ελαφρώς μικρότερη κλίμακα (Εικ. 12). Ο Ιησούς προτάσσει με το αριστερό του χέρι το άγιο Πνεύμα, που εικονίζεται με μορφή περιστεράς,²⁷ ενώ ο Παλαιός των Ημερών κρατά ανοικτό κώδικα με δυσανάγνωστη επιγραφή. Και τα

τρία πρόσωπα της αγίας Τριάδας φέρουν ένσταυρους φωτοστεφάνους. Εκατέρωθεν της σκηνής διακρίνονται αμυδρά γράμματα από την επιγραφή που ταυτίζει την παράσταση: *Ἁγία Τριάς*²⁸. Την κεντρική σύνθεση περιβάλλει ευρεία ζώνη που χωρίζεται με κόκκινες ταινίες σε εννέα διάχωρα. Στους κύριους άξονες εικονίζονται μετωπικά εξαπτέρυγα, ενώ τα ενδιάμεσα τμήματα καταλαμβάνουν ζεύγη ολόσωμων αγγέλων, σε στάση τριών τετάρτων, με κατεύθυνση προς τα ανατολικά²⁹. Χαμηλότερα, κατά τους πρόσφατους καθαρισμούς, αποκαλύφθηκαν σκηνές από τη Δευτέρα Παρουσία³⁰, με την οποία φαίνεται ότι συνδέεται νοηματικά η κεντρική παράσταση της αγίας Τριάδας³¹.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ανατολικού διαμερίσματος της στοάς συμπληρώνει η παράσταση της Συνάξεως των Αρχαγγέλων στο τύμπανο του βόρειου αψιδώματος³², από την οποία καλύτερα διατηρείται

²⁵ Για τους διαφορετικούς τύπους εικόνισης της ανθρωπόμορφης αγίας Τριάδας, βλ. Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Οί τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στην Κουμπελίδικη της Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη 1973, 85-89, πίν. 48. Μ. Παϊσίδου, «Η ανθρωπόμορφη Αγία Τριάδα στον Άγιο Γεώργιο Ομοροφοκκλησιάς Καστοριάς», *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίτσα*, Θεσσαλονίκη 2001, 373-392. Ι. Σίσιου, «Μια άγνωστη σύνθεση στον Άγιο Νικόλαο Τζώτζα Καστοριάς. Συνένωση δύο σημαντικών θεμάτων της βασιλικής Δέησης και της Αγίας Τριάδας», *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίτσα*, ό.π., 511-536. Ν. Γκιολές, «Εικονογραφικά θέματα στη βυζαντινή τέχνη εμπνευσμένα από την αντιπαράθεση και τα σχίσματα των δύο Εκκλησιών», *Θωράκιον. Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, 280-281. Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Καστοριά. Κέντρο ζωγραφικής την εποχή των Παλαιολόγων (1360-1450)*, Θεσσαλονίκη 2016, 89-90.

²⁶ Δρανδάκης, «Έρευνα εις την Μεσσηνιακήν Μάνην», ό.π. (υποσημ. 4), 233.

²⁷ Για την εικονογραφία της σκηνής, βλ. Β. Brenk, *Tradition und Neuerung in der christlichen Kunst des ersten Jahrtausends. Studien zur Geschichte des Weltgerichtsbildes* (Wiener Byzantinische Studien 3), Βιέννη 1966. D. Mouriki, «An Unusual Representation of the Last Judgement in a Thirteenth Century Fresco at St. George near Kouvaras in Attica», *ΔΧΑΕ Η'* (1975-1976), 145-171. Ν. Siomkos, *L'église Saint-Etienne à Kastoria. Étude iconographique des différentes phases du décor peint (Xe-XIVe siècles)*, Θεσσαλονίκη 2005, 91-99, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

²⁸ Για άλλους πιθανούς συνδυασμούς του θέματος, κυρίως με την Πεντηκοστή και με τη Θεία Λειτουργία, βλ. Παϊσίδου, «Η ανθρωπόμορφη Αγία Τριάδα», ό.π. (υποσημ. 28), 376-385.

²⁹ Δρανδάκης, «Έρευνα εις την Μεσσηνιακήν Μάνην», ό.π. (υποσημ. 4), 233.

²⁵ Για μια ολοκληρωμένη παρουσίαση των τοιχογραφιών του μνημείου, βλ. Μ. Κάππας, «Οι τοιχογραφίες του Άι Στράτηγου παρά την Καστάνια της Μεσσηνιακής Μάνης», τμητικός τόμος για τον καθηγητή Ευθύμιο Τσιγαρίδα (υπό έκδοση).

²⁶ Kappas, «Approaching Monemvasia and Mystras», ό.π. (υποσημ. 1), 149-153.

²⁷ Η δυσδιάκριτη απεικόνιση της περιστεράς στις τοιχογραφίες της Καστάνιας δεν είχε επισημανθεί από τον Ν. Δρανδάκη, ο οποίος, σε σχετική μελέτη του, επιχείρησε μια διαφοροποιημένη ερμηνευτική προσέγγιση της επίμαχης παράστασης, βλ. Ν. Δρανδάκης, «Ο πατήρ μείζων μου έστιν (Ίωάν. 14:28)», Χρ. Μαλτέζου (επιμ.), *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα*, 1, Ρέθυμνο 1994, 131-34, εικ. 1, 2.

Εικ. 12. Μεσσηνιακή Μάνη, Άι Στράτηγος Καστάνιας. Νότια στοά, ανατολικός θόλος. Η παράσταση της ανθρωπόμορφης αγίας Τριάδας.

ένας ολόσωμος αρχάγγελος σε υπερφυσικό μέγεθος, πιθανώς ο Μιχαήλ³³. Στο φουρνικό του δυτικού διαμερίσματος παριστάνεται η Πεντηκοστή, ενώ χαμηλότερα, στο ανατολικό τμήμα του θόλου, εικονίζονται συμπληρωματικά θέματα από την ίδια σκηνή. Στον βόρειο τοίχο, αριστερά της θύρας εισόδου στη στοά, απεικονίζονται η Βάπτιση και, δυτικότερα, πάνω από την είσοδο, ο άγιος Νίκων ο Μετανοείτε. Ψηλότερα, ανάμεσα στο μοναδικό παράθυρο της στοάς, έχει ιστορηθεί η σκηνή του Χριστού Ελκομένου επί του Σταυρού, επιβεβαιώνοντας τις στενές σχέσεις της Καστανίας με τη Μονεμβασία³⁴.

Το βασικότερο ζήτημα για την περαιτέρω ανάλυση και ερμηνεία τόσο της παράστασης της ανθρωπόμορφης αγίας Τριάδας όσο και του εικονογραφικού προγράμματος της νότιας στοάς του Άι Στράτηγου στο σύνολό του, βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με τη διασαφήνιση της χρήσης και λειτουργίας του χώρου που αυτά διακοσμούν. Η μετασκευή του προσκτίσματος του εξεταζόμενου μνημείου σε παρεκκλήσιο είχε, παλαιότερα, χρονολογηθεί στην ύστερη βυζαντινή περίοδο και είχε συνδεθεί με την εξυπηρέτηση των λατρευτικών αναγκών του λατινικού δόγματος³⁵. Με τη συγκεκριμένη μετατροπή είχε συνδεθεί και η διακόμισή του με τοιχογραφίες³⁶. Όπως όμως αναλύθηκε παραπάνω, η τοίχιση των δίβηλων ανοιγμάτων φαίνεται ότι συνέβη πολλούς αιώνες μετά την τοιχογράφηση του χώρου.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα της στοάς υποδεικνύει ότι, τουλάχιστον όταν φιλοτεχνήθηκαν οι τοιχογραφίες της, επείχε θέση νάρθηκα του μικρού τρουλαίου ναού³⁷. Τον θόλο του νάρθηκα της Κουμπελίδικης

και του εσωνάρθηκα της Ομορφοκκλησιάς της Καστοριάς αντίστοιχα κοσμούν οι δύο αρχαιότερες γνωστές μέχρι σήμερα παραστάσεις ανθρωπόμορφης αγίας Τριάδας στη βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική, ενώ με τη διακόσμηση του νάρθηκα βυζαντινών εκκλησιών, ήδη από τον 10ο αιώνα, συνδέεται και η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας³⁸.

Σε ό,τι αφορά στη χρονική ένταξη των τοιχογραφιών του εξεταζόμενου μνημείου, η μέχρι πρότινος αποδεκτή χρονολόγηση, είτε περί τα μέσα³⁹, είτε προς τα τέλη της 13ης εκατονταετίας⁴⁰, είχε βασιστεί αποκλειστικά σε τεχνοτροπικά και εικονογραφικά κριτήρια. Μια γενική ένταξη εντός του 13ου αιώνα γινόταν αποδεκτή και για την οικοδόμηση τόσο του αρχικού ναού όσο και του νότιου προσκτίσματος, με μικρή μεταξύ τους απόσταση⁴¹.

Εντός του αποδεκτού αυτού χρονικού πλαισίου είχε επιχειρηθεί και η ερμηνεία της παράστασης της αγίας Τριάδας. Σε παλαιότερη δημοσίευση του γράφοντος, λ.χ., η λεπτομέρεια της απεικόνισης της περιστεράς επί του αριστερού χεριού του Χριστού είχε αποδοθεί σε επιρροή της λατινικής διδασκαλίας για την εκπόρευση του αγίου Πνεύματος και από τον Υιό (*filioque*)⁴², ενώ, πιο πρόσφατα, η Κέλλυ Τασογιαννοπούλου απέδωσε στην ίδια λεπτομέρεια σε εικαστική υποδήλωση της

αναλύεται διεξοδικά σε αυτοτελή μελέτη του γράφοντος, που πρόκειται να δημοσιευτεί στον τιμητικό τόμο για τον καθηγητή Ευθύμιο Ν. Τσιγαρίδα, βλ. ό.π. (υποσημ. 24).

³⁸ Ό.π., (υποσημ. 28 και 31). Mouriki, «An Unusual Representation», ό.π. (υποσημ. 30), 151. Siomkos, *Saint-Etienne à Kastoria*, ό.π. (υποσημ. 30), 91-93. Παράσταση Δευτέρας Παρουσίας κοσμή τους νάρθηκες αρκετών ναών της Μάνης, όπως λ.χ. του Άι Στράτηγου Άνω Μπουλαριών (αρχές του 13ου αιώνα), της Επισκοπής (πρώτο μισό του 13ου αιώνα), της Αγίτριας (πρώτο μισό του 13ου αιώνα) και του Αγίου Πέτρου Καστανίας (δεύτερο μισό του 14ου αιώνα).

³⁹ Kappas, «Approaching Monemvasia and Mystras», ό.π. (υποσημ. 1), 151-153.

⁴⁰ Δρανδάκης, «Ο πατήρ μείζων μου ἔστιν», ό.π. (υποσημ. 27), 133.

⁴¹ Δρανδάκης, «Ἐρευναι εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην», ό.π. (υποσημ. 4), 230-234. Μπούζα, «Παρατηρήσεις στο ναό του Αγίου Πέτρου στην Καστανία», ό.π. (υποσημ. 18), 263-264. Kappas, «Approaching Monemvasia and Mystras», ό.π. (υποσημ. 1), 149-153. Κάππας, «Ἐνα βυζαντινὸ οἰκοδομικὸ συνεργεῖο», ό.π. (υποσημ. 20), 132, εικ. 10.

⁴² Μ. Κάππας, «Οι Φράγχοι στη Μεσσηνία (1204-1460)», *Μεσσηνία. Τόπος, χρόνος, άνθρωποι*, Αθήνα 2007, 153-157.

³³ Kappas, «Approaching Monemvasia and Mystras», ό.π. (υποσημ. 1), εικ. 6.

³⁴ Για απεικονίσεις της συγκεκριμένης σκηνής σε μνημεία της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου, βλ. Β. Φωσκόλου, «Αναζητώντας την εικόνα του Ελκομένου της Μονεμβασίας. Το χαμένο παλλάδιο της πόλης και η επίδρασή του στα υστεροβυζαντινά μνημεία του νότιου ελλαδικού χώρου», *Σύμμεικτα* 14 (2001), 229-257. Ειδικά για τις σχέσεις μεταξύ Μονεμβασίας και Καστανίας, βλ. Kappas, «Approaching Monemvasia and Mystras», ό.π. (υποσημ. 1), 156-161.

³⁵ Δρανδάκης, «Ἐρευναι εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην», ό.π. (υποσημ. 4), 232.

³⁶ Ό.π., 232. Kappas, «Approaching Monemvasia and Mystras», ό.π. (υποσημ. 1), 149-153.

³⁷ Το εικονογραφικό πρόγραμμα του εξεταζόμενου μνημείου

ορθόδοξης θέσης σχετικά με την διά του Υιού εκπόρευση⁴³.

Παρά την αμφίσημη αυτή ερμηνευτική προσέγγιση και την αβεβαιότητα, ως προς το ιδεολογικό υπόβαθρο των χορηγών, ορθόδοξο ή φιλολατινικό, η ένταξη του εικονογραφικού προγράμματος του εξεταζόμενου μνημείου στη 13η εκατονταετία, εποχή κορύφωσης των γεωπολιτικών και θρησκευτικών αντιπαραθέσεων μεταξύ Ανατολής και Δύσης, δεν θα είχε αμφισβητηθεί, εάν η ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης στο μνημείο δεν αποκάλυπτε ένα αδιάσειστο στοιχείο που θέτει σε νέα βάση κάθε περαιτέρω προσπάθεια ερμηνείας.

Το σημαντικότερο εύρημα κατά τη διάρκεια της επέμβασης στον ναό προέκυψε από τον καθαρισμό της κτητορικής επιγραφής στο στενό τμήμα της τοιχοποιίας, δυτικά της θύρας εισόδου στη στοά, που συνδέεται, χωρίς αμφιβολία, με την τοιχογράφηση της (Εικ. 13)⁴⁴. Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, η επιγραφή μπορεί να μεταγραφεί ως εξής:

[---]

20 Μη(νί) Μαρτίου Γ'

Ἐ(τους) C Ψ Β

ἐπὶ τῆς βασιλ(είας) Ἰσ-
ακί(ου) Μεγάλ(ου) Β[α]-
σιλέος κ(αί) [αὐτο-]

25 κράτ(ορος) Ῥω[μαί-]

ων τοῦ Ἀ[γέλου]

καὶ Μ(αρίας) τῆς [εὐ-]

σεβασ[άτης αὐ-]

γούστ(ης).

Το παραπάνω σωζόμενο τμήμα προέρχεται από πολύστιχο κείμενο, 29 στίχων, γραμμένο με κεφαλαία μαύρα γράμματα σε ωχροκίτρινο κάμπο. Κάθε στίχος περιλαμβάνει έξι με οκτώ γράμματα που αντιστοιχούν

⁴³ Κ. Τασογιαννοπούλου, «Ιδεολογία και τέχνη: παραστάσεις ανθρωπόμορφης αγίας Τριάδας», ανακοίνωση στο συνέδριο Προσλήψεις του Βυζαντίου. Παράδοση και τομές, Επιστημονική συνάντηση προς τιμήν των ομότιμων καθηγητριών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών Σοφίας Καλοπίση-Βέρτη και Μαρίας Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου (Φεβρουάριος 2014), Αθήνα.

⁴⁴ Η επιγραφή εντοπίστηκε για πρώτη φορά το 2014. Για μια πρώτη αναφορά, βλ. Kappas, «Approaching Monemvasia and Mystras», ό.π. (υποσημ. 1), 151 σημ. 13.

Εικ. 13. Μεσσηνιακή Μάνη, Αι Στράτηγος Καστάνιας. Νότια στοά, Β. τοίχος. Η κτητορική επιγραφή, τμήμα.

σε δύο έως τέσσερις λέξεις, ανάλογα με τις χρησιμοποιούμενες συντμήσεις ή υπερθέσεις γραμμάτων. Το πρώτο τμήμα της επιγραφής παραμένει δυσανάγνωστο. Όπως είδαμε στον εικοστό στίχο αναφέρεται ο μήνας και η μέρα, ενώ στον επόμενο το έτος. Στη συνέχεια αναγράφονται τα ονόματα των αυτοκρατόρων, με τα οποία ολοκληρώνεται η επιγραφή⁴⁵. Από το έτος φαίνονται ξεκάθαρα η χιλιάδα «C» και η εκατοντάδα «Ψ», ενώ

⁴⁵ Παρόμοια σύντημηση της λέξης έτους απαντά και στην τοιχογραφία του αρχαγγέλου Γαβριήλ στον ναό του Αγίου Νικολάου στο Έξω Νύμφι της Μάνης, βλ. Π. Σ. Κατσαφάδος, Βυζαντινές επιγραφικές μαρτυρίες στη Μέσα Μάνη (13ος-14ος αι.), Αθήνα 2015, 106, 117, 118, εικ. 67.

το τρίτο στη σειρά ψηφίο είναι πιο δύσκολο να αποκατασταθεί, λόγω του ότι διακρίνεται μόνο το κατακόρυφο αριστερό στοιχείο του. Ο τρόπος που χωροθετείται η χρονολογία στο διαθέσιμο τμήμα του τοίχου, καθιστά πιθανότερη την απουσία τέταρτου χαρακτήρα μετά το δυσανάγνωστο τρίτο γράμμα, το οποίο, ως εκ τούτου, υποδηλώνει το ακριβές έτος χρονολόγησης.

Ως εκ τούτου, η κύρια φάση τοιχογράφησης της στοάς του Άι Στράτηγου Καστάνιας μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια στα χρόνια της βασιλείας του Ισαακίου Β΄ Αγγέλου και της δεύτερης συζύγου του Μαρίας (Μαργαρίτας), μεταξύ των ετών 1185 και 1195⁴⁶. Εντός αυτού του χρονικού πλαισίου τη μόνη πιθανή συμπλήρωση του τρίτου ψηφίου της χρονολογίας αποτελεί το γράμμα «Β»⁴⁷. Στην περίπτωση αυτή, ως έτος τοιχογράφησης της στοάς του Άι Στράτηγου μπορεί να προσδιοριστεί επακριβώς το εξακισχιλιόστο επτακοσιοστό δεύτερο (6702), που αντιστοιχεί στο έτος 1194 από γεννήσεως Χριστού, το προτελευταίο δηλαδή έτος βασιλείας του Ισαακίου Β΄ Αγγέλου, λίγο πριν εκθρονιστεί και τυφλωθεί από τον αδελφό του Αλέξιο Γ΄, ένα χρόνο αργότερα.

Με βάση τα παραπάνω, η ανέγερση της στοάς του εξεταζόμενου μνημείου μπορεί να τοποθετηθεί λίγο πριν από το 1194, έτος εκτέλεσης των τοιχογραφιών της, ενώ ελαφρώς νωρίτερα θα πρέπει να χρονολογηθεί και η κατασκευή του τρουλαίου ναού. Ως εκ τούτου, ο ναός του Άι Στράτηγου συνιστά ένα από τα αρχαιότερα παραδείγματα ανάλογων πειραματισμών στη βυζαντινή ναοδομία, που θα γνωρίσουν ευρύτερη διάδοση κατά την επόμενη εκατονταετία· επαληθεύεται, έτσι, ο Α. Megaw, ο οποίος είχε υποστηρίξει ότι οι ναοί του συγκεκριμένου τύπου συνιστούν την

ενδιάμεση εξελικτική βαθμίδα για τη δημιουργία των σταυρεπίστεγων ναών του 13ου αιώνα⁴⁸.

Επιπλέον, η ασφαλής αναχρονολόγηση εντός της 12ης εκατονταετίας ενός ακόμη μνημείου στην ευρύτερη περιοχή της Καστάνιας, εκτός από το ήδη γνωστό παράδειγμα του Αγίου Πέτρου, καταδεικνύει τη σπουδαιότητα και την ευρωστία του οικισμού ήδη από την πρόωμη αυτή περίοδο⁴⁹.

Σε ό,τι αφορά στην παράσταση της αγίας Τριάδας στο εξεταζόμενο μνημείο (Εικ. 12), θα πρέπει πλέον να συνδεθεί με τις εκκλησιαστικές έριδες του 12ου αιώνα, που οδήγησαν στη σταδιακή ανάπτυξη της ανθρωπόμορφης απεικόνισης του θέματος στη βυζαντινή τέχνη⁵⁰. Δημιούργημα της μέσης βυζαντινής περιόδου συνιστά το εικονογραφικό σχήμα με τον Θεό-Πατέρα να κάθεται επί θρόνου και τον Χριστό στα γόνατά του, όπου το άγιο Πνεύμα εικονίζεται με μορφή περιστεράς μπροστά από τον Υιό. Το συγκεκριμένο θέμα υπογραμμίζει το δόγμα της «περιχωρήσεως», σύμφωνα με την ορθόδοξη θεολογία, και κάνει την εμφάνισή του σε μικρογραφίες χειρογράφων ήδη από τον 11ο-12ο αιώνα⁵¹, με πιο εντυπωσιακή αυτή στο πρώτο

⁴⁶ Οι παραστάσεις της ένθρονης βρεφοκρατούσας Θεοτόκου στο ανατολικό και της Σταύρωσης στο δυτικό διαμέρισμα της στοάς έχουν φιλοτεχνηθεί σε μεταγενέστερη εποχή, πιθανόν στις αρχές του 14ου αιώνα, βλ. Κάππας, «Οι τοιχογραφίες του Άι Στράτηγου», ό.π. (υποσημ. 25).

⁴⁷ Η αποκατάσταση του τελευταίου ψηφίου ως «Ι» (10) θα πρέπει να αποκλειστεί, λόγω του ότι το έτος που αντιστοιχεί στην περίπτωση αυτή είναι το 1202, δηλαδή έναν χρόνο πριν επανέλθει στον θρόνο ο Ισαάκιος, το 1203, έως τον θάνατό του το 1204. Η περίπτωση αυτή θα πρέπει να αποκλειστεί και για τον πρόσθετο λόγο ότι στην επιγραφή της Καστάνιας δεν αναφέρεται ο συναυτοκράτορας και γιος του Ισαακίου, Αλέξιος Δ΄ Άγγελος, με τον οποίο συμβασίλευσε το σύντομο διάστημα μεταξύ 1203 και 1204.

⁴⁸ A. H. S. Megaw, «Byzantine Architecture in Mani», *BSA* 33 (1932-1933), 160-161. Μπούρας – Μπούρα, *Η έλλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσημ. 11), 60-61.

⁴⁹ Για τον Άγιο Πέτρο Καστάνιας, βλ. ό.π. υποσημ. 18. Ενισχυμένη οικοδομική δραστηριότητα στην Καστάνια κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο υποδεικνύουν και τα πολυάριθμα μεσοβυζαντινά γλυπτά, επαναχρησιμοποιημένα σήμερα σε μεταγενέστερους ναούς του οικισμού, βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινά γλυπτά της Μάνης*, Αθήνα 2002, 47-49, 306-313.

⁵⁰ Για τις εκκλησιαστικές έριδες του 11ου και του 12ου αιώνα, που οδήγησαν στην ανάπτυξη του θέματος της ανθρωπόμορφης απεικόνισης της αγίας Τριάδας, με ποικίλες εικονογραφικές εκδοχές, βλ. Κ. Linardou, *Reading two Byzantine Illustrated Books: The Kokkinobaphos Manuscripts (Vaticanus graecus 1162 and Parisinus graecus 1208) and their Illustration* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), University of Birmingham 2004, 127-135 και 272-275. Για τις αρχαιότερες πειραματικές απεικονίσεις του θέματος έχει πρόσφατα εκπονηθεί σχετική διδακτορική εργασία, βλ. G. Michael, *Imaging Divinity: The 'Invisible' Godhead in Early Christian Art c. 300- c.730* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), University of Birmingham 2016. Ευχαριστώ θερμά τη φίλη συνάδελφο Κέλλυ Λινάρδου για τη γόνιμη συζήτηση που είχαμε επί του συγκεκριμένου θέματος και για τις σχετικές βιβλιογραφικές υποδείξεις.

⁵¹ Παϊσίδου, «Η ανθρωπόμορφη Αγία Τριάδα», ό.π. (υποσημ. 28), 376.

φύλλο της Καινής Διαθήκης που φυλάσσεται σήμερα στην Österreichische Nationalbibliothek της Βιέννης⁵².

Η παράσταση της Καστάνιας με τη σύνθρονη, σε οριζόντια διάταξη, εικόνιση του Θεού-Πατέρα με τον Υιό να κρατά στο αριστερό του χέρι την περιστερά (Εικ. 12), έχει προφανώς υπ' όψιν της ένα διαφορετικό πρότυπο. Με τα σημερινά δεδομένα, η εξεταζόμενη τοιχογραφία συνιστά το αρχαιότερο γνωστό παράδειγμα ανάλογων εικονογραφικών πειραματισμών⁵³,

⁵² Κώδικας Suppl. gr. 52 φ. 1ν, βλ. H. Gerstinger, *Die griechische Buchmalerei*, Βιέννη 1926, 34-35, πίν. XVIII. E. Σαράντη, «Η οικουμενικότης του Βυζαντίου», *Ωρες Βυζαντίου. Το Βυζάντιο ως οικουμενική (Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Οκτώβριος 2001 - Ιανουάριος 2002)* (κατάλογος έκθεσης), επιμ. Τζ. Αλμπάνη, Αθήνα 2001, 25, εικ. 5.

⁵³ Το εικονογραφικό αυτό σχήμα απαντά σε διάφορες εκδοχές που διαφοροποιούνται ως προς τη θέση εικόνισης της περιστεράς. Ο ίδιος περίπου τύπος επαναλαμβάνεται αργότερα σε δύο σερβικά ψαλτήρια του 14ου αιώνα (J. Strzygowski, *Die Miniaturen des serbischen Psalter*, Βιέννη 1906, 57, εικ. 26 και πίν. XXXII εικ. 85). Στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα τοποθετείται και η μοναδική εικονογραφική σύνθεση στο ανατολικό αέτωμα του Αγίου Νικολάου του Τζώτζα Καστοριάς, όπου η σύνθρονη απεικόνιση της ανθρωπόμορφης αγίας Τριάδας συνδυάζεται με το θέμα της λεγόμενης βασιλικής Δέησης. Στην τελευταία αυτή περίπτωση το άγιο Πνεύμα, υπό μορφή περιστεράς, εικονίζεται πάνω από το δεξί χέρι του Παλαιού των Ημερών, υπογραμμίζοντας αμεσότερα το ορθόδοξο δόγμα περί εκπόρευσης του αγίου Πνεύματος μόνο από τον Θεό-Πατέρα [Σίσιου, «Άγιος Νικόλαος Τζώτζα Καστοριάς», ό.π. (υποσημ. 28), 511-536, σχέδ. 1, 2, εικ. 3, 4]. Το εικονογραφικό σχήμα του Αι Στράτηγου, στην επικρατέστερη εκδοχή του, με την περιστερά ανάμεσα στον Πατέρα και τον Υιό, θα γνωρίσει ευρεία διάδοση στην τέχνη των χρόνων μετά την Άλωση, βλ. *Εικόνες της*

δημιούργημα πιθανώς ενός σημαντικού καλλιτεχνικού κέντρου της μέσης βυζαντινής περιόδου, ίσως και της ίδιας της Κωνσταντινούπολης.

Οι εργασίες αναστήλωσης στον ναό του Αι Στράτηγου ολοκληρώθηκαν τον Δεκέμβριο του 2017 και αποτέλεσαν μοναδική ευκαιρία να μελετηθεί σε βάθος ένα από τα πλέον ιδιαίτερα μνημεία της ευρύτερης περιοχής. Η ενίσχυση της στατικής επάρκειας του προσκίματος κατέστησε εφικτή την εκ νέου διάνοιξη των τοιχοσμένων δίβηλων ανοιγμάτων του και την αποκατάσταση του μνημείου στην αρχική του μορφή. Ο ναός συνιστά πλέον ένα από τα εντυπωσιακότερα παραδείγματα βυζαντινής αρχιτεκτονικής και ζωγραφικής, που μπορούν να επισκεφθούν και να θαυμάσουν οι κάτοικοι της Μάνης αλλά και οι επισκέπτες της. Τίποτε από τα παραπάνω δεν θα είχε συμβεί χωρίς την υποστήριξη και την εμπιστοσύνη της Μαρίνας και του Θανάση Μαρτίνου, χάρι σε χορηγίες των οποίων έχουν αναστηλωθεί, τα τελευταία επτά χρόνια, τρία από τα σημαντικότερα βυζαντινά μνημεία της Καστάνιας.

Κρητικής Τέχνης. Από τον Χάνδακα ως την Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη (κατάλογος έκθεσης), επιμ. Μ. Μπομπουδάκης, Ηράκλειο 1993, αριθ. και εικ. 194, 541-543 (Α. Δρανδάκη).

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1: Φωτογραφικό Αρχείο Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου (φωτογραφία του Αθανασίου Παπαγεωργίου). Εικ. 2, 6, 9, 10, 12, 13: φωτογραφίες του Μιχάλη Κάππα. Εικ. 3-5, 8, 11: σχέδια του αρχιτέκτονα Γιώργου Νίνου. Εικ. 7: φωτογραφία του Μ. Θ. Κουφόπουλου.

Michalis Kappas

NEW EVIDENCE ABOUT THE AI-STRATIGOS CHURCH (TAXIARCHIS) NEAR THE VILLAGE OF KASTANIA IN THE MESSENIAN MANI

The Ai-Stratigos church lies at a distance of 1.5 km from the Kastania village in the Messenian Mani; it is situated at the location known as Niokastro. Until recently, it was preserved in ruinous condition; an impressive

larger adjacent structure that was initially formed as a portico is built south of the church. Nikolaos Drandakis dated the monument to the 13th century and identified three building phases; his view was not challenged since

it was suggested. This article presents the new evidence that came to light during the restoration of the church; this evidence warrants the reconsideration of its dating and morphological classification.

Initially, the church was considered as a cross-vaulted building of the A1 variant. However, the recent restoration project brought to light new evidence that imposed the revision of this assumption. To be more precise, parts of angular porous stone colonnettes and monolithic window arches were discovered. One of them had a curved side bearing the fragment of a wall-painting and it seems that it was probably part of a dome's cylindrical drum. The curvature of this specific architectural element is 1,45 m. and corresponds exactly to the diameter of the circle that can be defined by the intersection of the transverse and the longitudinal barrel-vault. The evidence mentioned above, next to the slightly different height of the barrel-vaults, implies that the monument was initially domed. Hence, it belonged to a rare variant of domed churches, known under different terms, such as "domed cross-vaulted" or "cross-in-square with unequal cross arms". Such experimentations in Byzantine ecclesiastical architecture were mainly implemented in the area of Mani, especially in the village of Kastania itself. Due to this new evidence, the approved study that suggested the restoration of the cross-vaulted superstructure was modified, in order to build a dome at the intersection of the barrel-vaults. The discovery of the colonnettes that probably came from the corners of the drum imposed the reconstruction of an octagonal dome. The better preserved colonnettes' fragments, as well as two of the monolithic window arches, were incorporated in the dome. Having no further data about the dome's termination, it was conventionally reconstructed with horizontal, splay-cut, porous stone eaves.

During the recent restoration project, the most important discovery appeared after the cleaning of the painted dedicatory inscription at the narrow part of the masonry, west of the entrance gate to the portico; this inscription is undoubtedly linked with the initial mural decoration of the monument. It is a twenty-nine verse text written in black majuscule letters on a yellow-ochre background. Each verse includes six to eight letters that compose two to four words, according to the abbreviations or the superposition of certain letters. The first

part of the inscription is illegible. The twentieth verse refers to the month and the day; the twenty-first refers to the year; the names of the emperors come next. The transcription of the text reveals that the main phase of the portico's painted decoration should be dated during the reign of the Byzantine emperor Isaac II Angelos and his second wife Maria (Margarita), namely between the years 1185 and 1195. Within this chronological span, the missing third letter of the inscription mentioning the date could only be the letter "B". In this case, the year when the portico was decorated was 6702, which corresponds to the year 1194 AD, the penultimate year of Isaac II Angelos' rule, right before his deposition and blinding by his brother Alexios III, a year later.

The wall-paintings of the portico are extremely interesting in terms of iconography. The representation of the anthropomorphic Holy Trinity, laid out horizontally, occupies the central part of the elliptical dome surmounting the portico's east compartment. The scene is surrounded by a broad band, which is divided into nine parts by red lines; each of these parts is alternately decorated with frontal cherubs and pairs of standing angels. At the lower surfaces of the walls, scenes from the Last Judgment were revealed and are presumably related to the central representation of the Holy Trinity.

According to the evidence provided by the newly discovered dedicatory inscription, the second building phase of the Ai-Stratigos church, which included the construction of the south portico, could be dated slightly before the year 1194. In 1194, the mural decoration of the portico was completed, while the domed church must have been built even earlier. Hence, the initial church is one of the earliest examples of specific structural and iconographic experimentations that would become quite common in the art and architecture of the next century. One more monument in the environs of Kastania is now accurately dated to the 12th century, next to the well-known church of Saint Peter; this is a fact that supports the significance and prosperity of the settlement since such an early period.

*Dr Archaeologist
Ephorate of Antiquities of Messenia
mgkappa@yahoo.gr*